

UOT 94 (479.24)

Elxanilər dövründə Azərbaycanın dini və xatirə tikililəri (ingilisdilli tarixşünaslıq üzrə)

Bayram Quliyev,
Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşı
e-mail: bayramquliyev@yahoo.com

Açar sözlər: dini tikililər, memorial tikililər, Olcaytu Xudabəndə türbəsi

1312-ci ildə inşa olunmuş Olcaytu Xudabəndə türbəsi İmamzadəsi. Sultaniyyə şəhəri, İran

XIII əsrin ortalarından etibarən Azərbaycan ərazisi daha bir moqol yürüşünə məruz qaldı. Lakin, bu yürüşün digərlərindən fərqi ondan ibarət idi ki, moqollar bu dəfə Azərbaycan ərazisinə məskən salmaq məqsədi ilə gəlmişdilər. Bu zaman Munke xan Mərkəzi Asiyada hökumətliq edirdi və öz qardaşı Hülakü xanı yeni torpaqlar əldə etmək üçün Ön Asiyaya göndərmişdi. Nəticədə 1258-ci ildə Bağdad şəhərini tutaraq 500 illik bir tarixi olan ərəb xilafətinə son qoyan Hülakü xan mərkəzi Təbriz olan Hülakilər dövlətinin əsasını qoydu (1, s.277-278).

Azərbaycan ərazilərinin əksəriyyətinin vahid dövlətin tərkibində birləşməsi sosial-iqtisadi sahəyə müsbət təsir göstərməklə bərabər, mədəniyyət sahəsinin də inkişaf etməsinə təkan vermişdi (2, s.135-138). Bütün bunlara baxmayaraq, Qazan xanın islahatlarına qədər mədəniyyət, xüsusilə memarlıq ləng inkişaf edirdi. Digər bir tərəfdən, islamın dövlət dini səviyyəsinə qalxması ilə 50 illik memarlıq böhranı sürətlə dərinləşməyə başlamışdı (11, s.1524). Bunun digər bir önəmli səbəbi isə Elxanilər hakimiyyətdə gəldikdən sonra dövlət idarəetmə orqanlarının bu sahəyə xüsusi maraq göstərməsi idi. Görkəmli tarixçi, Elxani dövlətinin baş vəziri Fəzlullah Rəşidəddinin bir çox memarlıq abidələri üçün tikinti layihələrinin hazırlanmasında böyük rolu olmuşdur (5, s.129).

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda yaranan memarlıq nümunələri istifadə təyinatına görə bir neçə qrupa ayrılırdı. Bunlardan birincisi qoruma məqsədi ilə inşa edilən abidələr idi; buraya əsasən qalalar daxildir. İkinci qrupa yaşayış evləri və müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunan məişət tikililəri daxildir. Bu tip tikililər haqqında məlumatlar çox azdır. Üçüncü qrupa xatirə tikililəri, dördüncü qrupa isə dini tikililər aiddir (1, s.354-363). Azərbaycanın şimalında qədim zamanlardan formalaşmış Aran, Naxçıvan və Şirvan-Abşeron, cənubunda isə Təbriz, Urmiya, Sultaniyyə və s. məktəbləri mövcud idi (2, s.165-177). Azərbaycanın şimalında daha çox abidə olmasına və dövrümüzə qədər ad dağınthya məruz qalmasına baxmayaraq, ingilisdilli tarixçilər öz tədqiqatlarında Cənubi Azərbaycan abidələrinə daha geniş yer ayırmışlar (6; 7; 8). Ona görə də, bu mövzunun xüsusi formada tədqiqatə cəlb olunması aktualdır.

Elxanilər dövründə Azərbaycan mədəniyyəti, eləcə də dini və memorial memarlıq moqol tarixini araşdırən alimlərin daim maraq dairəsində olmuşdur. Onlar bəzi tədqiqatlarında bu problema ayrıca yer ayırmışlar (5; 6). Onu da vurğulamaq lazımdır ki, bütövlükdə memarlıqın araşdırılmasına həsr olunan tədqiqat işi çox az saydadır (7; 8). İngilisdilli tarixşünaslıqda bu məsələ, adətən İran mədəniyyətinin bir parçası kimi tədqiq olunmuşdur. Bunun əsas səbəbi ingilisdilli memuar ədəbiyyatında antik əsərlərə əsaslanaraq Azərbaycan ərazisininin də, İran və Yaxın Şərq ərazilərinin də bütövlükdə "Persia" adlandırılması idi. Antik coğrafiyaşünasların əsərləri isə tariximiz üçün əhəmiyyət kəsb etsə də, bir çox hallarda reallığı əks etdirmir. Çünki bu coğrafiyaşünasların, demək olar ki, heç

birə nə İranda, nə Azərbaycanda olmamışlar. Qeyri-obyektiv mövqedən yazılan bu əsərlərin təsiri ilə bir çox otaq ərsəşəyyah və diplomatları, həmçinin müasir tarixçilərin mövcud araziləri "Persiya" və ya "İran" adlandırmışlar (6; 7; 8).

Elxanilər dövrü Azərbaycan memarlıq abidələrinin təsnifatı məsələsi ingilisdillə tarixşünaslıqda öz əksini tapmamışdır və mövcud məlumatlar pərakəndə formadadır. Lakin, Donald Vilber özünün "İslam memarlığı" adlı tədqiqat əsərində Elxanilər dövrünə dair memarlıq abidələrini kataloqlaşdırmışdır. O, öz kataloqunda 119 tarixi abidənin adını çəkir ki, bunun da sadəcə 6-sı Elxanilər dövlətinin yararmasından əvvəlki dövrə aiddir (7, s.100-104). Həmin kataloqda da dini və xatirə tikililərinin adlarının daha çox olduğunu müşahidə etmək mümkündür.

Elxanilər dövrü Azərbaycan memarlığında xristian elementlərindən Çin motivlərinə qədər müxtəlif izlər qalmaqdadır. Bunun da əsas səbəbi Çin memarlıq ənənələrini özləri ilə Azərbaycan ərazilərinə gətirən Elxanilərin bir müddət islamı təqib etməsi və monqol dağıntıları olmuşdur. Buna baxmayaraq, tikililərdə yerli memarlıq məktəbinin məhsulu olan ənənəvi izlərlə bərabər, islami izlər də əsas mövqedə dayanır. Qazan xan islamı qəbul etdikdən sonra islami ünsürlər daha çox ön plana çıxır (11, s.1524). Bu proses dini və xatirə məqsədi ilə inşa edilən memarlıq abidələrinin sayının sürətlə artmasına səbəb olmuşdur (5, s.130). Dini və xatirə məqsədi ilə tikilən memarlıq abidələri əsasən məscidlər, türbələr və mədrəsələrdən ibarət idi. Bu tip tikililər əksər hallarda komplekslərin bir hissəsi kimi inşa edilirdi (1, s. 54-363).

Elxanilər zamanında inşa edilən dini və xatirə tipli abidələr, XI-XII əsrlərdə inşa edilən abidələrdən xeyli fərqlənirdi. XIII-XIV əsrlərdə dini təyinatlı tikililərdə, əsasən də məscid və türbə tikintisində xeyli dəyişikliklər baş vermişdi. Ümumiyyətlə, Con Andryu Boyl müəllifi olduğu "İran tarixi" adlı kitabında qeyd edir ki, "İndiki İranda qərbində - yəni Cənubi Azərbaycanda olan memarlığın özünəməxsus xüsusiyyətləri var idi" (3, s.635). Yəni, Elxanilərin sahib olduqları digər ərazilərdə inşa olunan abidələrə Azərbaycanada inşa olunan memarlıq abidələrindən bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirdi.

Əvvəllər türbə və məscidlərin sahəsi kiçik və sadə formalı idisə, gətdikcə bu tip tikililərin sahəsi daha da genişlənir, forması mürəkkəbləşirdi. Artıq bu tip tikililərin inşasında kvadratformalı memarlıq ünsürləri ilə yanaşı, altbucaqlı, səkkizbucaqlı və hətta on iki bucaqlı həndəsi formalı memarlıq ünsürlərindən istifadə edilirdi. İstər Səlcuqlu, istərsə də Elxani dövrünün memarlıq abidələrini araşdırarkən çoxbucaqlı formalı məscid və türbə gümbəzləri ilə yanaşı, çevrəformalı gümbəzlərə də rast gəlinir (8).

Azərbaycan memarlığında digər bir əhəmiyyətli dəyişiklik gümbəzlərin sayı və ölçüsü ilə bağlıdır. Əvvəllər gümbəzlər daha kiçik və cəmi bir dənə olurdu. Elxanilər dövründə isə gümbəzlər daha iri formalı idi. Hündürlüyü 12 metrə çatan gümbəzlərlə yanaşı, 57 metr hündürlüyə malik gümbəzlər də inşa olunmuşdur. Bu tip gümbəzlərin diametri 4,8-16,7 metr olurdu (8). XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda məscid və türbələrin tikintisində iki, yaxud üçgümbəzli konstruksiyalardan istifadə olunurdu (3, s. 633 - 634). Xüsusilə, türbə tikintisində əsas memarı ünsür olan gümbəzlərin XIII-XIV əsrlərdə iki forması mövcud idi: konusvari və çoxtərəfli gümbəzlər (8).

Həmçinin, eyvan tikintisində də xeyli dəyişikliklər olmuşdu. Eyvanların sayı 4-6 arasında dəyişirdi. Eyvanlar, adətən, mərkəzi həyətdə baxırdı. Nadir hallarda eyvanlardan namaz qılınan yerə qapı açılırdı. XIII əsrin sonlarından etibarən buna daha çox rast gəlinirdi. Bu cür eyvanların hündürlüyü 23 metrə, genişliyi isə 30 metrə çatırdı (3, s. 635-636).

Siyasi səbəblərə görə məscid memarlığına türkəsilli memarların cəlb olunması burada türk izlərinin mövcudluğuna səbəb olmuşdu. Belə tikililər əksər hallarda "səlcuq" adlandırılırdı (3, s.635). Səlcuq ərasından sonra memarlıqda iki mühüm nailiyyət təbiiq olunmağa başlamışdı. Bunlardan biri kiçik kərkirlərdən birlişdirmə kimi istifadə texnikası idi. Digər bir nailiyyət isə füzurəyi çinlərdən geniş istifadə edilməsi idi (8).

XIII əsrin sonları-XIV əsrin əvvəllərində Elxanilər dövlətinin güclənməsi ilə, zamanında monqollar tərəfindən dağıdılmış tikililər bərpa olunurdu. Bərpə zamanı abidələrin quruluşu pozulur və yeni yaranan memarı üsullar təbiiq olunurdu (3, s.635). Bu isə Elxani memarlığının əsas xüsusiyyətlərindən biri idi ki, sadəcə Azərbaycan memarlığında deyil, bütün ölkə ərazisindəki abidələrin bərpası zamanı təbiiq olunurdu.

Dini məqsədlər üçün inşa olunan abidələrin digər bir növü isə kilsələrdi. Monqolların birinci və ikinci yürüşü zamanı, həmçinin, Qazan xanın islahatlarına qədər islam dininin təqib olunması memarlığa da təsir etmiş və dini bəşlədən istifadə edən xristianlar Azərbaycan ərazisində bir çox kilsələr inşa etmişdilər. Lakin, istər yerli, istərsə də xarici mənbələrdə kilsə memarlığı haqqında məlumatlar, demək olar ki, rast gəlinmir. Bu haqda azsaylı məlumatlardan biri də görkəmli Avropa səyahətisi Marko Poloya məxsusdur. O, öz səyahətnaməsində sadəcə Müqəddəs Barsamo monastırı və oranın rahiblərinin həyat tərzi haqqında məlumat versə də, bu monastırın memarlıq quruluşu haqqında heç bir məlumat vermir (12, s.77). Ümumiyyətlə, Marko Polo Təbrizdə müsəlmanların sayca daha çox olmasına baxmayaraq, xristian əhali və onların həyat tərzləri ilə bağlı məlumatlara üstünlük vermişdir. Bu da onun etnik mənsubiyyətinin təsirinə irəli gələn qeyri-obyektiv mövqeyini göstərir. Kilsə memarlığı haqqında məlumatın azlığını digər bir səbəbi isə, islam dininin Elxanilərin dövlət dini olduğundan sonra xristianlığın təqib olunması və kilsələrin dağıdılmasıdır (2, s.66-67).

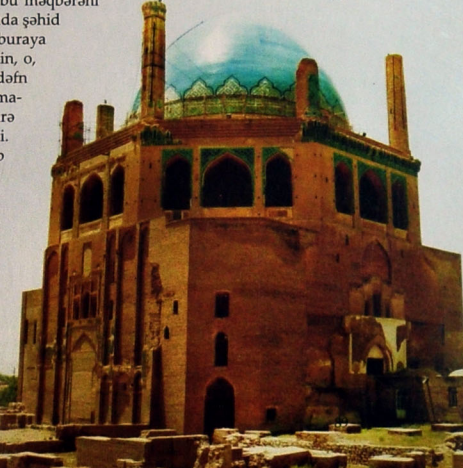
Paytaxtın bir şəhərdən digərinə köçürülməsi də memarlığa öz təsirinə göstərirdi. Əvvəllər möhtəşəm tikililər Marağada, sonralar isə Təbriz şəhərində inşa olunurdu, paytaxt Sultaniyyəyə köçürüldükdən sonra ən gözəl və əzəmətli memarlıq abidələri də bu şəhərdə ucalmağa başladı. Belə memarlıq abidələrindən biri də XIII-XIV əsrlər xatirə tikililəri arasında öz möhtəşəmliyi ilə seçilən Məhəmməd Xudabəndə türbəsidir. "Olcaytu Xudabəndə" adı ilə də tanınan bu türbə, əsası 1305-ci ildə Sultan Olcaytu tərəfindən qoyulan Sultaniyyə şəhərində yerləşir. P.M.Saykesin verdiyi məlumata görə, Sultanın bu məqbərəni tikdirməkdə əsas məqsədi Hz. Əlinin və Kərbəladə şəhid olmuş Hz. Hüseyinin cəsədlərinin qalıqlarını buraya gətirmək və bu məqbərədə dəfn etmək idi. Lakin, o, öz məqsədinə nail ola bilmədi və bu məqbərədə dəfn olunmaq özünə qismət oldu. Səkkizbucaqlı formada inşa olunan türbənin hər bucağında bir minarə ucalırdı. Türbənin diametri 84 fut (25,6 metr) idi. Bu, o dövr üçün ən böyük tikililərdən biri hesab olunurdu. Türbənin divarlarındakı oyma naxışları və tikilinin forması onu monqol dövrünün ən gözəl memarlıq əsərinə çevirirdi. Cozef Barbarra bu tikilinin Venesiyada yerləşən San Conanni Paulo türbəsinə daha böyük olduğunu qeyd etmişdir (3, s.637; 4, s.235).

Memarlıq abidələri üzərində mövcud olan müxtəlif tipli yazıların araşdırılması ingilisdillə tarixçilərin nəzarətindən yayınmamışdır. Ümumiyyətlə, təyinatından asılı olaraq abidələrin üzərində müxtəlif məzmunlu yazılar olurdu. Bu yazılar çini üzərinə yazılır.

Olcaytu Xudabəndə türbəsinin divar təşəkilində naxışlı təsvirlər.

Olcaytu Xudabəndə türbəsi təməmindən tərsinə Sultaniyyə şəhəri, İran

və abidələrin ən görkəmli yerlərindən asılırdı. Məscidlərin bəzədilməsində əsasən "Qurani-Kərim" ayələrindən istifadə olunsa da, digər abidələrin tərtibatında rübai, seir və qəzəl parçalarından tətbiq olunurdu. Bu çinilər sadəcə yazı yazmaq üçün istifadə olunmurdu. Eyni zamanda dekorativ bəzək xarakteri daşıyırdı. Azərbaycanın şimal hissəsindən tapılan bu tip yazılar əsasən suflilik və ilahi eşq məzmunlu idi. Bu yazılara Bakı yaxınlığında yerləşən və 1284-1286-cı illərdə inşa olunmuş Pir-i Hüseyin xanəqahı üzərindəki çinilərdə də rast gəlinir (6, s.349).

Elxanilər dövrünün ən gözəl nümunələrindən biri olan digər maraqlı türbə kompleksi isə İsfahan şəhərində yerləşirdi. XIV əsrin əvvəllərinə aid olan Nurəddin Əbdül Səməd Əli əl-İsfahani türbəsi haqqında məlumatlara böyük səyyah İbn Bətdünün səyahətnaməsində rast gəlinir. Məlumatə görə, Sührəvərdi dini cərəyanının nümayəndəsi olan şeyxin qəbri kompleksin mərkəzində yerləşir. Türbənin ətrafında məscid və xanəqah var. Şeyxin piramida formasında olan məqbərəsinin yanında 35 metr hündürlüyə malik minarə ucalırdı. Ziyarətgahın binasından başqa, bütün binalar eyniölçülü bişmiş kərpicdən tikilmişdi. Lakin, altıbucaq formalı ziyarətgah dördkünc iri kərpiclərdən hörülmüşdü. Kompleksin bəzədilməsində tünd-göy, açıq-göy və ağ rəngli çinilərdən, həmçinin, şirli kərpiclərdən istifadə olunmuşdu. Kompleksə daxil olan məscidin özünün ayrıca minarəsi var idi (10).

Elxani xanların xüsusi istəyi və köməkliyi ilə bu ölkənin bütün ərazisində olduğu kimi, Azərbaycanda da mədəniyyətin əsas göstəricilərindən biri olan memarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu inkişafın digər əsas səbəblərindən biri də yerli ənənələrin mövcud olması idi. İslam dininin dövlət səviyyəsinə yüksəldilməsi isə bu inkişafa təkan vermiş oldu. İngilisdillə tarixşünaslıqda isə kompleks şəkildə olmasa da, mövcud problema dair yetərli sayda məlumatlar mövcuddur.

1284-1286-cı illərdə inşa olunmuş
Pir-i Hüseyin xanəqahı.
Navahi kəndi, Hacıqabul rayonu

Mənbələr:

1. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər) / prof. S. S. Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009, 872 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, "Elm". 2007, 592 s.
3. The Cambridge History of Iran. Volume 5. The Seljuk and Mongol Periods, edited J. A. Boyle. Cambridge, at the University Press, 1968, 709 p.
4. A history of Persia. In two volumes, volume II. edited by P. M. Sykes. Macmillan and co, limited St. Martin's Street, London, 1915, 565 p.
5. Michael Burgan. Empire of the Mongols. Revised edition. New York, Chelsea House publication, 2009, 160 p.
6. Beyond the legacy of Genghis Khan / edited by Linda Komaroff. Brill, Leiden, Boston, 2006, 652 p.
7. Donald N. Wilber. The Architecture of Islamic Iran, the Il Khanid Period. Princeton, N.J., Princeton University Press, 1955, 208 p.
8. Korsavi S, Aliabadi M (2015) Geometry and Proportion of Conical Domes' Plans in Iran: Reviewing Case Studies. J Archit Eng Tech 4:137. doi:10.4172/2168-9717.1000137
9. Rizvan Bayramov. XI – XVIII əsrlər Azərbaycan memarlıq Abidələrinin tipoloji təsnifatı. Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2013, 136 s.
10. Sheila S. Blair. Sufi Saints and Shrine Architecture in the Early Fourteenth Century. Muqarnas. An Annual on Islamic Art and Architecture. Volume VII. Edited by Oleg Grabar. Leiden: E.J. Brill, 1990, p 35-49.
11. S. F. Saransari, G. H. Memarian, Y. Azhand. The Analysis of Azerbaijani Islamic Architecture during Seljuk, Ilkhanid and Timurid dynasties // Journal of Basic and Applied Scientific Research. Appl. Sci. Res., 2(2). Text Road Publication, 2012, p. 1522-1527
12. The Book of Sir Marco Polo. Translated and edited, with the notes by H. Yule. In two volumes. Vol. 1. London, John Murray, Albemarle Street, 1903, 463 p.

Bayram Guliyev
correspondent of BSU

Баирам Гулиев
сотрудник БГУ

*Azerbaijan's religious and memorial
monuments in the Ilkhanate period
(on the basis of the English language historiography)*

*Азербайджанские религиозные и мемориальные
памятники в период Илханата
(по англоязычной историографии)*

Key words: religious buildings, memorial buildings, the Mausoleum of Il-khan Oljaytu

Ключевые слова: религиозные сооружения, мемориальные сооружения, мавзолей Ильхана Олджайту

Summary

Резюме

The article studies the history of religious and memorial monuments of Azerbaijan in the Ilkhanate periods. Different branches of Azerbaijani culture, especially religious and memorial architecture developed in this period. The reform of Ghazan khan is the main reason for the development of architecture. Comprehensively analyzed primary resources used in the article are originally published in an English.

В статье исследуются религиозные и мемориальные памятники Азербайджана в период Илханата. Реформы Газан хана оказали большое влияние на развитие архитектуры того времени. В данной статье всесторонне проанализированы материалы англоязычной историографии по этой теме.